

ANIMISME

IN DE OMMELANDEN

Aflevering 53

Door
Jan Rittersma

Het geloof in het bestaan van geesten maakte wezenlijk deel uit van het leven van onze voorouders. Naarmate we verder terug gaan in het menselijk bestaan, wordt dit verschijnsel sterker. Bij de heidense volkeren was het volks-geloof, n.l. dat de gehele natuur bezielde is, diep geworteld. Dit oeroude geloof noemen we animisme. Vanuit de heidense tijd zijn onder ons bekend geworden b.v. de witte wijven, watergeesten, meerminnen, weerwolven, nachtmerries, aardmannetjes, dwaallichten, spokende dieren, reuzen, enz. Het is nog niet lang geleden, zelfs nog in onze eeuw, dat de mensen bevreesd waren voor animistische verschijnselen. De heidense volkeren hebben zich te weer gesteld tegen deze geestverschijningen, vandaar de zg. 'animistische riten': geestverdrijvende handelingen. Voorbeelden van deze afweer-riten zijn: het schieten en knappen rond oud en nieuw, de paasvuren, de St. Martinus-lichtjes en het klokkluden. Tegenwoordig lachen we om al deze verschijnselen. Alhoewel...? Toch is het interessant om ons weer eens in dit onderwerp te verdiepen, vooral ook omdat veel van de ons nog bekende volksverhalen voortkomen uit het animisme.

SIRENEN OF GOLFMAAGDEN

Widde wieven waren vroeger luchtgeesten

Animisme komt van het latijnse woord 'animus', dat 'ziel' betekent. Enkele bekende woorden en begrippen die van animus afgeleid zijn, worden in ons taalgebruik nog regelmatig toegepast, b.v. animeren = opwekken, bezielen (een geanimeerd gesprek voeren); de animator = de man met bezieling. Ook het bekende Italiaanse woord animo is van animus afgeleid (animositeit). In de muziekwereld kennen we het begrip animoso = levendig, bezielde. Vanuit Duitsland is naar ons streken overgewaaid het woord Animiermadel (animiermeisje). Tenslotte noemen we de aanhanger van het animisme een animist.

Goed, dit was een stukje Nederlands. Op animisme berusten a.a. het luiden van de torenklokken en de voorstelling, dat de ziel het lichaam kan verlaten, b.v. in de slaap. Dit zou dan gebeuren in de gedaante van een dier, meestal een vlinder maar ook in de vorm van een muis of een duif. Bepaalde vroegere begrafenisgebruiken uit de heidense tijden zijn overblijfselen van animisme. Dit waren meestal maatregelen die moesten voorkomen dat de ziel van de dode niet terug kon komen.

We willen hierna enkele animistische verschijnselen, die onder onze voorouders in de Ommelanden bekend waren, eens nader bezien.

MEERMINNEN

Volgens het volksgeloof zijn zeewieffes in zee levende wezens; half vrouw, half vis. Dikwijls was haar verschijning de voorbode van naderend onheil. De meermin is voornamelijk bekend in de Noord-Europese en Slavische mythologie. Ook de Griekse mythologie kent een demonisch vrouwelijk wezen, zoals de meermin. Deze griekse sirenen hebben hun soortgenoten o.a. in de golfmaagden van Noorwegen. Het is niet onwaarschijnlijk dat de vroegere Noordmannen het begrip meermin 'ingevoerd' hebben in de Hollandse en Friese kuststreek. De meermin wordt vaak op de Friese stoeltjesklokken geschilderd. Ook in de zeevaart is het een veel gebruikt symbool (boegbeelden). Twee Nederlandse gemeenten hebben een zeewieffek in het gemeentewapen: de gemeente Mulden en de gemeente Uithuizermeeden. Of de zeemeermin in het Mijster (met een 'ij') ook een voorbode is voor een naderend onheil voor deze gemeente, zal de toekomst leren. Het is wel te hopen dat het Mijster zeewieffek mag blijven voortbestaan in het gemeentewapen van de nieuwe gemeente Uithuizen, of zo u wilt Eemshulzen. Indien dit niet gebeurt en de Mijsters hun zeewieffek ontrouw worden, voorzien we grote moeilijkheden. Heeft ze immers niet eens haar waarschuwend klagzang laten horen?

Waar 't zeewier gruide
en zeekroal bluide,
stait nō joen toorn i)
rondom ien 't koor'n.

Ver Boet'ndieks i) veurbie
was 't riek van mie,
moar deur joen diek'n
mos ik noordwaards wiek'n.

Dij hoge Eemshoav'ndiek
is grins van Westereems en Wadd'nriek,
verder mag'n ie nait gaan
aans is 't mit mij veur aaltied doan.

Hail mien Hef i) zēl teg'n joe roaz'n
van 't Olschip tot aan Nijlaand i),
Mijsterlaand ien braid verbaand
diek noa diek veur ainev poaz'n i).

Loat joen laandzucht zuudwaards gaan:
vruchtbaar laand ien overvloed,
moar bedenk doarbie toch goud:
loat mie ien 't gemaintewoap'n stoa!

Noot: i) = mijstertoor'n
j) = Roodeschol en omstreken
k) = de zee
l) = Oosterrijland
m) = vertrippen, vernietigen

DE EERDMANNETJES

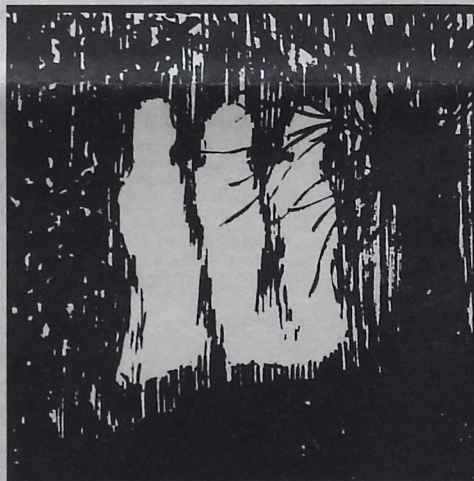
— de kabouters, dwergen of aardmannetjes. De aardmannetjes wonen sinds onheuglijke tijden onder hekken en struiken. Het zijn de kleine huisgeesten, die op 't Hoogeland vroeger ook wel 'estermantjes' genoemd werden. De kabouter verhalen zijn een uitvloeisel van het oude heidense volksgeloof in aardmannen. In onze streken geloofde men, dat de eerd- of estermantjes aan de noordkant van kerkhoven, zeedijken en wierden woonden.

EERDMANNETJES

WIDDE WIEVEN

De witte wijven waren luchtgeesten in de gedaante van vrouwen. Deze vrouwen droegen een lang wit kleed en deden meestal geen kwaad. Ze konden hun ledematen niet of nauwelijks bewegen. Ook deze witte vrouwengedaanten zijn over uit de tijd van het heidendom. Het zijn de zielen van de doden, die geen rust kunnen vinden. Men vertelde van de witte wieven dat ze op stille plaatsen over de grond zweven. Je kon ze niet horen, alleen maar zien. Onze voorouders waren er erg bang voor. Er zijn vrij veel verhalen over de witte wieven overgeleverd. Vooral de mannen hadden een diep respect voor witte wieven, want de witte vrouwen 'waar'n' altemaal gelijke gek op manlu'. De witte wieven zweven 'met de zon om'. Alleen van Lutje Saaksum bij Baflo is bekend dat de witte wieven daar dansen met loshangende, wilde haren 'tegen de zon in'.

WIDDE WIEVEN

WOTTERGEESTEN

Vanouds was het water de verblijfplaats van (boze) geesten. Een heel oud rijmpje luidt:

„Ik en snok gingen over 't meer
Snok bleef weg en ik kwam weer”.

De 'Snok' stelde de watengeest voor, die weer in zijn element terugkeerde. In oude tijden groef men goten om het huis om deze boze geesten te weren. Ook de oude kolken, die in het Noord-Groningerland nog zoveel voorkomen, spelen in dit verband een grote rol. Denk bijvoorbeeld aan de legende van 't Ailsgat of Mechaltjekolk' bij Oudeschip.

WEERWOLVEN

Het oude volksgeloof wil, dat indien een echtpaar zeven zonen krijgt, één der zoons als weerwolf afgestaan moet worden. De duivel kiest er zelf één uit. De ongelukkige kerkel is dan gedoemd eens per jaar zijn woning te verlaten om als weerwolf er 's nachts op uit te trekken. De weerwolf raast door de nachtelijke velden en wordt nog razender bij het zien van rode voorwerpen.

DWAALLICHTEN

In de volksmond noemde men deze lichten 'hiplichtjes'. Het waren de dwalende zielen der doden, die nergens rust konden vinden. Meestal kwamen de hiplichten voor als moerasgeesten. Nog groter dan de hiplichten waren de 'vuurmannen'. Deze waren zo groot als een dakschoof, een bos stro voor dakbedekking. De oude groninger naam voor zo'n vuurman was 'rull'. Met het verdwijnen van de moerassen, verdween ook het bijgeloof in de dwaallichten.

SPOKENDE DIEREN

In de oude volksverhalen komen veel zg. spookdieren voor: spokende paarden en veulens, spokende hazen en kalveren. Vooral honden treden veel als spookdieren op. Men kende als zodanig de borries, stommelsteerten, witte wienden, helhonden en smakhakken. De smakhak was een lange witte hond, die 's nachts over de Delleweg van Stedum naar Winneweer loopt. Als smakhak om je heen spookt, hoor je hem aan het smakkende geluid van zijn poten. De witte wiend is een klein wit hondje, dat steeds groter wordt. Het is de duivel in de gedaante van een windhond. Als je hem ziet, moet je gauw zien onderdak te komen. Een andere spookhond was de borries. De borries was vanouds de spokende helhond op de hellingen van wierden en op driesprongen. Het is een zwarte hond met gloeiende ogen. Hij heeft maar een stompe van een staart en heet daarom ook wel 'stommelsteert'. De spookdieren zijn de zielen van overledenen. Honden die huilen wanneer iemand sterft, noemt men 'spoukgulers' (lett. spookhulders). Het zijn de dodenverluders. Dezelfde betekenis wordt gehecht aan het janken van een kat, het hinken van een paard en vooral het schreeuwen van een uil. Om het voorgaande 'wat kracht bij te zetten', volgen nog enkele op animisme berustende volksverhalen.

NACHTMERRIES

Dit zijn de geesten, die de mens tijdens de slaap in angstige toestanden drijft. Nachtmerries komen door de kleinste openingen, maar gelukkig niet door het allerkleinste gaatje. Dit kleinste gaatje is het bewuste 'oog van de naald'. Als je nu maar een heel fijne naald in het bedgordijn steekt, ben je goed beschermt tegen de nachtmerries. Volgens K. ter Laan moet men bij het woord 'merrie' niet denken aan een paard, maar aan een boze geest. Oorspronkelijk zou het woord dan 'nachtmare' geweest zijn.

DE WIER VAN WESTERWIETWERD

Dicht bij 't dörpke Westerwietwerd lag ien joaren van 1890 tot 1900 nog 'n grode hoge wier, dij de naam Wietwerd droeg en dij nou op 'n klain stukje noa ofgroaven is. Bie dizze ofgroaving bennen verschaiden dingen oet de veur Christelike tied vonnen. Rondom dat oetgestrekt terrain loup 'n ringsloot en doar omtou een olle weg. Op het driehoukig stukje laand ston vrouger een olle lindeboom en het rondeel moet 'n vesting west hemmen. Doar hemmen ze hail wat old puun vonnen. Doar spoukt 'n grode zwaarde hond. Doarom durs men bie oavend nooit over wier. En aan noordkaant van wier laipen DRIJ WIDDE JUFFERS. Doars men halldal nait laans.

Westerwietwerd 1910

'T HOASKE VAN TOPSTIL

Ik ree es mit mien oom ien koetswoagen van Oethoezen naar Middelsoom. 't Was tegen spoukentied, dat wie dicht bie Topstil wazzen. Dat is 'n til tussen Kandes en Middelsoom, over 't Botterdalp. 's Nachts tussen twaalf en ain bennen ale spouken aaltied in de weer. Ik zee tegen mien oom: „Heb ie dat WIDDE HOASKE wel als zain, dat hier tussen twaalf en ain bie Topstil lopt?” „Joa zeker”, zee e, „dat is waar, dij lopt hier”. „Veur joaren ree ik hier ook als mit taande tussen twaalf en ain. En dou zag ik hom. Ik zee tegen taande: Zigs doe dat hoaske wel, dij veur ons oet runt? Joa, zee taande, ik zal hom dudelik. Hal runde veur ons oet en wer zo moar weg”. Ik lachte der 'n beetje om, want ik wol nait loven. Dou wer oom kwaad en zee: „Hulfs ter nait om te lachen, want ik heb hom zulf ook zain en den is 't waar”. Nou ja, wat mos ik zeg'n. Mor dij nacht laip e der nait.

BIST JA NET 'N WEERWOLF

Weerwolven binnen waarktugen van de duvel. Ze springen minsken zo moar op rug en moaken ze zo benauwd, dat 't swalt heur van alle kaanten oetrak. 't Is 'n minsk ien wolvengedoante en mit noatuur van 'n wolf. Woar zeuven jonges ien ain gezin binnen, is ter ain 'n weerwolf. Hal kin heksen en as e 'n wēl of 'n raim omdut, op 't blode vel, den is 'n weerwolf. Een jong van Koegel haar zo'n raim, mor ze kreeg'n hom nooit te zain. Ze zeden dat hal hom ien hoanebalk'n verstoppt haar. 'n Weerwolf is veur'l groder as 'n gewone wolf en lopt rechtop. Het is net 'n dikke swaarde roege hond mit 'n korde steert. Wanneer ain oet 'n hoeshollen komt van zeuven jonges, roeg behoard is, swil ien hannen en onner vouten het, leuft din mor driesat dat 'n weerwolf is. 's Nachts runt e deur 't laand, over wiken en sloten hin, verscheurt schoapen, jagt peerden en kolen ien sloot en vaalt ook wel es minskan aan. Men ken hom soms hoelen heuren. Mien bruler was vaak wild en onzeggelik en hal haar aaltied boudel kepot. Mouwer zee din tegen hom „Bis ja net 'n weerwolf”. 't Is vrezelik as je as weerwolf geboren worren, want doar ken je niks aan doen.

ZE DRONKEN JOOSJESTHEE

Tegenover Eelswerder Daam, tussen Kandes en Röttem, nait ver van het Botterdalp, ligt de wierde Eelswerd. Doar is 't om middernacht laang nait plus, want doar dansen drij hal moole WIDDE JUFFERS. Ain van ons aarbaiders het ze doar om 'n toafel tou zitten zain en ze dronken Joosjesthee. Ain

BORRIES

van dij drij juffers dragt 'n swaarde sluer. As men ze mit vree let, doun ze niks. Ook spoukt doar soms 'n wit peerd zunner kop.

(Joosjesthee is een fijne Chinese thee)

WAARK IEN 'T SLEUDELGAT

Op 't Olschip woonde veur joaren 'n boer, del slim bot last haar van 'n nachtmerrie. Ze gaven hom de road om 'n zakje mit zoagmeel ien ber te nemen en as ze kwam, her daormit te gooien. Dat gelukt hom, hal goolt heur mit zoagmeel en dou vernemt e dat ter 'n halle moole vrende doame bie hom ien ber ligt. Zai wil vluchten mor hal holt heur tegen en vragt heur woaram dat zai hom aaltied zo plagt. Zai vertelt hom, dat zai over zee komen is van Pruzen heer en dat ze doar niks aan doun kin, want dat ze op 'n verkeerde doatem geboren is. Hal is gek mit dij vrouw en wil heur nait weer missen. Ze trouwen mit 'n kander. Verschaiden joar binnen ze gelukkig mit mekoar west, mor hal haar aaltied 't sleudelgat mit waark' dichtstopt. Op 'n keer trekt ain van klener dat waark ter oet en 's nachts heurt boer zegen:

„Wat luden dij klokken,
Wat stoft dat zaand,
Ien Duutslaand”.

En opslag is zai deur 't sleudelgat verdwenen... veur aaltied (waark* = geplazen touw)

De hierboven beschreven verhalen kunt u, met nog vele andere, lezen in „Heksen en duivelsverhalen in Groningerland” verzameld door mevr. E. J. Huijzinga-Onnekens en gebundeld door Dr. J. A. Fijn van Draat.

Over Borries van Maarten Douwes Teenstra 't volgende rijm:

Ook Borries, de geveerde hond,
sluip hier met gloeiende ogen rond,
en laat zijn staart een weinig hangen.
Hij komt van Weem of gaat er heen,
Men ziet dat plaaggeest steeds alleen,
en 't houdt zijn eigen loon en gangen.

Weem betekent letterlijk pastorie, maar in het gedicht is het de naam van het oude kerkhof van Vliedorp bij Utrum.

Het animisme is al dikwijls onderwerp van studie geweest. Een nauwkeurige beschrijving van het begrip is uiterst moeilijk, ten dele omdat de geleerden het over de naamgeving der verschijnselen niet eens zijn, maar ook omdat de studie over het heidendom niet voltooid is. Naast de algemene definitie: het geloof aan geestelijke wezens, staan meer bijzondere beschrijvingen als: het geloof, dat alle voorwerpen bezielde zijn, en: de verering van de zielen der gestorvenen. Animisme is in zekere zin de filosofie van de natuursamenleving. In de moderne godsdienstwetenschap speelt het animisme een belangrijke rol bij de verklaring van de oorsprong der godsdiensten. In strijd met de monotheïstische leer (leer van één God) heeft men zelfs aan willen tonen, dat in het Oude Testament ook animistische verschijnselen te ontdekken zijn. Het is een interessant onderwerp, waar nog veel meer over te schrijven zou zijn. We moeten het hier voorlopig bij laten. Later komen we er wellicht eens op terug.